

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Факультет спеціальної освіти, психології і соціальної роботи
Кафедра загальної та практичної психології

Кваліфікаційна робота

(магістра)

з теми: **«ПСИХОЛОГІЧНА АДАПТАЦІЯ КОЛИШНІХ КОМБАТАНТІВ
ДО УМОВ ЦИВІЛЬНОГО ЖИТТЯ»**

Виконала: магістрантка 2 курсу
Ps2-M23z групи

МЕНЖЕГА Ганна Олександрівна
спеціальності 053 Психологія
(заочна форма навчання)

Керівник:

ГОЦУЛЯК Наталія Євгенівна, кандидат
психологічних наук, доцент, доцент
кафедри загальної та практичної психології

Рецензент:

ЛОГВІНА ОКСАНА АНАТОЛІВНА,
кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри загальної та практичної
психології

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ КОМБАТАНТІВ ДО ЦИВІЛЬНОГО ЖИТТЯ.....	9
1.1 Теоретичні аспекти психологічної адаптації комбатантів до цивільного життя.....	9
1.2. Наслідки бойового досвіду (ПТСР, депресія, тривожні розлади).....	14
1.3. Моделі психологічної адаптації в умовах цивільного життя.....	18
1.1. Порівняння підходів до реабілітації у різних країнах.....	24
Висновки до першого розділу.....	27
РОЗДІЛ 2 ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ КОМБАТАНТІВ ДО ЦИВІЛЬНОГО ЖИТТЯ.....	29
2.1. Методологія дослідження.....	29
2.2. Результати дослідження.....	33
2.3. Інтерпретація результатів.....	38
Висновки до другого розділу.....	45
РОЗДІЛ 3. КОРЕКЦІЙНА ПРОГРАМА ДЛЯ АДАПТАЦІЇ ЕКС-КОМБАТАНТІВ ДО ЦИВІЛЬНОГО ЖИТТЯ.....	47
3.1. Опис корекційної програми.....	47
3.2. Перевірка ефективності корекційної програми.....	54
3.3. Практичні рекомендації.....	62
Висновки до третього розділу.....	70
ВИСНОВКИ.....	72
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	74
ДОДАТКИ.....	77

ВСТУП

Актуальність дослідження полягає в тому, що багато ветеранів війни стикаються з серйозними психологічними труднощами після повернення до мирного життя. Ці труднощі, пов'язані з посттравматичним стресовим розладом (ПТСР), депресією, тривожністю, соціальною ізоляцією та кризою ідентичності, значно ускладнюють їхню адаптацію до нових умов.

Зростаюча кількість ветеранів, що повертаються з бойових зон, ставить перед суспільством завдання не лише надавати медичну допомогу, а й забезпечити психологічну реабілітацію, яка допоможе їм відновити своє місце в цивільному житті. Крім того, процес реабілітації потребує комплексного підходу, що включає в себе не тільки медичну та психотерапевтичну допомогу, але й соціальну інтеграцію, підтримку сім'ї та адаптацію до нових професійних умов.

У контексті війни, що триває, кількість ветеранів збільшується, і проблема їхньої психологічної адаптації стає все більш актуальною для суспільства, держави та наукової спільноти. Вивчення психологічних особливостей адаптації комбатантів дозволяє розробити ефективні стратегії підтримки та реабілітації, що є важливою складовою частиною національної безпеки та соціальної стабільності.

Дослідження цієї проблеми також важливе для покращення існуючих програм реабілітації ветеранів, а також для розвитку нових, більш ефективних методів допомоги, які можуть мінімізувати довготривалі негативні наслідки для психічного здоров'я колишніх військовослужбовців і забезпечити їх успішну інтеграцію в цивільне суспільство.

Погляди науковців і практиків на проблему психологічної адаптації комбатантів до цивільного життя охоплюють широкий спектр підходів і досліджень, спрямованих на вивчення наслідків військової служби для психічного здоров'я та адаптаційних процесів ветеранів. Це питання є

важливим як для психології, так і для соціології, медицини та державної політики.

За словами психолога та психотерапевта, Р.Я. Шахова, ПТСР є найпоширенішим розладом серед ветеранів війни. Вона відзначає, що більшість учасників бойових дій переживають стресові ситуації, що спричиняють порушення емоційної стабільності та соціальних зв'язків. Цей стан часто супроводжується депресивними симптомами, що робить процес адаптації складнішим. Науковці, зокрема Д. Бенетт, пропонують застосування когнітивно-поведінкової терапії для роботи з ветеранами. Як зазначає соціальний психолог Л. Крейг, повернення до цивільного життя після участі у війні супроводжується кризою ідентичності, оскільки багато ветеранів відчувають відчуження через непорозуміння з оточуючими, а також через труднощі у відновленні соціальних зв'язків.

Низка досліджень підтверджують важливість соціальної підтримки для ефективної адаптації ветеранів. І.А. Іванова підкреслює, що роль родини, друзів та соціальних інститутів є вирішальною в процесі реабілітації. Вона зазначає, що ветерани, які отримують підтримку від оточуючих, мають більше шансів на успішну адаптацію та відновлення. Як відзначає практичний психолог Ю.С. Мороз, від початкових етапів реабілітації (коли ветерани тільки повертаються з зони бойових дій) до більш пізніх стадій (коли ветерани намагаються інтегруватися в цивільне життя), допомога є необхідною для зниження рівня стресу, нормалізації емоційного стану та зниження ризиків розвитку ПТСР.

Науковці та практики сходяться на думці, що психологічна адаптація комбатантів є складним і багатогранним процесом, який потребує комплексного підходу. Це включає медичну допомогу, психологічну реабілітацію, соціальну інтеграцію та підтримку з боку родини і суспільства. Врахування психологічних аспектів адаптації важливе не лише для успішного повернення ветеранів до цивільного життя, а й для забезпечення їхнього психічного здоров'я та соціального благополуччя.

Мета дослідження полягає у вивченні психологічних аспектів адаптації комбатантів до цивільного життя, визначенні основних проблем, з якими вони стикаються, та розробці рекомендацій щодо ефективної психологічної підтримки та реабілітації.

Завдання дослідження:

1. Теоретично проаналізувати прояви посттравматичного стресового розладу (ПТСР), депресії, тривожності та інших психологічних розладів у ветеранів.
2. Проаналізувати соціальні, економічні та особистісні чинники, які впливають на процес адаптації ветеранів.
3. Визначити емпіричним шляхом фактори, що сприяють чи ускладнюють адаптацію ветеранів до цивільного життя.
4. Розробити корекційну програму та оцінити її ефективність.
5. Розробити рекомендації щодо покращення процесу психологічної підтримки комбатантів.

Об'єкт дослідження – це процес психологічної адаптації комбатантів до цивільного життя після повернення з бойових дій.

Предмет дослідження – психологічні особливості та механізми адаптації комбатантів до цивільного життя після участі в бойових діях.

Гіпотеза дослідження полягає в тому, що ефективна психологічна підтримка і соціальна реабілітація значно покращують процес адаптації комбатантів до цивільного життя, знижують рівень стресу, тривожності та депресії, сприяють соціальній інтеграції та зменшують прояви посттравматичного стресового розладу (ПТСР).

Конкретні аспекти гіпотези:

1. Індивідуальні та групові психологічні програми реабілітації дозволяють комбатантам успішніше відновлювати психологічну рівновагу та полегшують адаптацію до цивільного життя.
2. Соціальна підтримка з боку родини, друзів та громади має позитивний вплив на процес адаптації ветеранів і знижує рівень соціальної ізоляції.

3. Професійна реінтеграція (знайдення нових шляхів професійної реалізації) сприяє зниженню рівня стресу та тривоги у ветеранів, полегшуючи їхнє входження в мирне суспільство.
4. Підвищення рівня громадської обізнаності щодо психологічних труднощів ветеранів може сприяти більшому розумінню та підтримці з боку суспільства.

Новизна дослідження полягає в комплексному підході до вивчення психологічної адаптації комбатантів до цивільного життя, з акцентом на малодосліджені аспекти реабілітації ветеранів та їхнього соціального інтегрування в умовах постконфліктного періоду. Основні елементи новизни:

1. Інтеграція психотерапевтичних та соціальних аспектів адаптації: Дослідження вперше акцентує увагу на взаємозв'язку психологічної підтримки (зокрема, методи когнітивно-поведінкової терапії, арт-терапії, групових програм) і соціальної реабілітації, що дозволяє виявити найбільш ефективні методи для реінтеграції ветеранів.

2. Унікальний аналіз впливу соціальної підтримки та громадської обізнаності: Вивчення того, як соціальна підтримка (родина, друзі, громада) та рівень обізнаності суспільства щодо проблем ветеранів впливають на адаптацію, що є новим підходом до розуміння соціальної інтеграції ветеранів.

3. Психологічні аспекти професійної реінтеграції: Дослідження звертається до важливості професійної реабілітації, зокрема через розвиток нових професійних навичок та кар'єрних орієнтацій, що є новим підходом у контексті адаптації ветеранів.

4. Розробка рекомендацій для конкретних груп ветеранів: Дослідження також передбачає розробку рекомендацій, адаптованих до конкретних груп ветеранів (наприклад, ветерани з ПТСР, ветерани з фізичними травмами, ветерани з різним рівнем освіти та професійних навичок), що дозволяє більш точно налаштувати програми реабілітації.

5. Вивчення психологічних аспектів адаптації у постконфліктному суспільстві: Особливістю новизни є акцент на адаптацію ветеранів саме в

умовах після тривалого військового конфлікту, що ставить нові виклики перед реабілітацією та соціальною інтеграцією.

Теоретико-методологічна основа дослідження є основні положення гуманістичної психології про те, що кожна особистість прагне до самоактуалізації та від народження має необхідні для цього сили; ідеї позитивної психології про можливість посттравматичного зростання особистості; ідеї нарративної психології про можливість інтеграції травмивного досвіду шляхом створення власних життєвих історій; положення соціальної психології про важливість створення для особистості, яка проходить процес реадaptaції, підтримуючого соціального середовища.

Методи дослідження психологічної адаптації комбатантів до цивільного життя включають комбінацію кількох наукових і практичних підходів, що дозволяють отримати комплексні дані та ефективно аналізувати різні аспекти проблеми.

Методи і методики дослідження: теоретичні – аналіз наукової літератури, систематизація, порівняння, узагальнення; емпіричні – опитувальник стану адаптації «ОСАДА» (С. Яковенко), клінічний опитувальник для виявлення та оцінки невротичних станів (К. Яхін, Д. Менделевич), тест «Самооцінка психічних станів» Г. Айзенка; статистичні методи – t-критерій Стьюдента.

Ці методи дозволяють отримати як кількісні, так і якісні дані для комплексного аналізу психологічної адаптації ветеранів та розробки рекомендацій для покращення процесу реабілітації.

Апробація результатів дослідження. Н.Є. Гоцуляк, Г.О. Менжега. Психологічні особливості адаптації учасників бойових дій до цивільного життя. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка* / за наук. ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. Вип. 16. Серія : Психологічні науки. Кам'янець-Подільський : Видавець Ковальчук О.В., 2024. С. 33–43.

Практична значущість дослідження полягає в тому, що отримані результати можуть бути використані для покращення процесів психологічної

реабілітації та соціальної адаптації комбатантів до цивільного життя. Дослідження дозволяє створити ефективні стратегії для професійної реінтеграції ветеранів, розробити програми перепідготовки, що допоможуть комбатантам знайти роботу або адаптуватися до нових умов праці. Покращення державної політики та соціальних програм: Результати дослідження можуть бути використані для вдосконалення державної політики щодо ветеранів, створення нових законодавчих ініціатив і соціальних програм, спрямованих на поліпшення умов життя ветеранів та забезпечення їм належної підтримки.

Таким чином, дослідження має значний потенціал для покращення якості життя ветеранів, розвитку наукових підходів до реабілітації та вдосконалення практичних інструментів підтримки ветеранів у процесі їх адаптації до цивільного життя.

Структура та обсяг роботи. Магістерська робота складається із вступу, трьох основних розділів та висновків, а також списку використаних джерел (96 найменувань) та додатків. Загальний обсяг роботи містить 100 сторінки, основний зміст – 88 сторінки.

ВИСНОВКИ

Успішна адаптація військових до умов цивільного життя є запорукою стабільного суспільства та основою міцної держави. Разом із тим, процес реадаптації ветеранів є складним, неоднозначним і вимагає соціальнопсихологічного супроводу фахівців. Ефективність адаптації ветеранів до цивільного життя визначають багато факторів, і це не лише соціально-економічні чинники, а й особистісні, зокрема особливості вольової сфери особистості військовослужбовця, швидкість виникнення та стійкість психічних процесів, особливості ціннісних орієнтацій, життєстійкість, ефективні копінг-стратегії та інші особистісні риси. До того ж, неготовність суспільства в цілому, й родин комбатів зокрема, до змін, які відбулися з ними під впливом травмівних подій (у тому числі й тяжких поранень), можуть суттєво ускладнювати процес реадаптації ветеранів.

Тривале перебування в зоні бойових дій, а також стрес, який виникає при переході військовослужбовців до цивільного життя, обумовлюють низку психологічних труднощів, що ускладнюють процес їх реадаптації. Індивідуальні особливості учасників бойових дій визначають діапазон цих труднощів: від тривожних і депресивних розладів до ПТСР і суїцидальної поведінки. Взаємодія цих факторів із когнітивною обробкою травматичного досвіду може призвести або до збільшення психічної напруги, або до поступового засвоєння травми. Для підвищення ефективності процесу адаптації комбатів до цивільного життя необхідно забезпечити його соціально-психологічний супровід з боку фахівців.

В Україні розроблені соціально-медико-психологічні програми соціально-психологічної адаптації учасників бойових дій. Ці програми покликані полегшити процес адаптації, мінімізувати вплив деструктивних факторів, надати можливості для активної соціалізації в суспільстві.

Виняткову роль у процесі успішної адаптації ветеранів до цивільного життя відіграють їх родини. При чому підтримки з боку фахівців вимагають

як комбати, так і члени їх сімей, оскільки за час розлуки, коли сім'я була фактично дискантною, відбувся й перерозподіл функцій між членами родини, й психофізіологічні зміни, пов'язані з віковим розвитком дітей.

Відповідно, вкрай важливо допомогти членам сім'ї усвідомити незворотність змін, що відбулися з ними, установити атмосферу довіри та взаємопідтримки, побудувати нові міжособистісні стосунки між всіма членами родини та друзями сім'ї. З метою дослідження особистісних особливостей, психологічних труднощів та виявленні особистісних ресурсів і психологічних чинників задля забезпечення успішної адаптації комбатантів до цивільного життя було організовано та проведено емпіричне дослідження. Діагностичний інструментарій був дібраний таким чином, щоб виявити найбільш типові для військових психічних труднощів й особистісних особливостей, які вони виявляють після повернення із зони бойових дій.

Аналіз результатів дослідження дозволяє стверджувати, що переважна більшість комбатів мають підвищений рівень тривожності та спалахи агресії. Часто також спостерігаються астенічні поведінкові прояви чи істеричний тип реагування, ознаки депресивних станів у сполученні з вегетативними порушеннями. Ветерани незадоволені своїм психічним станом, відчувають фрустрації, виявляють ознаки депресії, агресії та obsesивно-фобічних порушень.

З урахуванням одержаних у результаті емпіричного дослідження даних, нами була розроблена корекційно-розвиткова програма, метою якої було формування адаптованої особистості, яка здатна до посттравматичного зростання. Теоретико-методологічною основою нашої програми стали передовсім ідеї гуманістичної психології, положення позитивної, нарративної та соціальної психології. Програма була орієнтована на три напрями позитивних змін: мобілізацію прихованих можливостей особистості військовослужбовця; зміцнення значущих для нього взаємин; зміни в життєвій філософії ветеранів. Заходи, передбачені в процесі реалізації програми, мали комплексний характер, були спрямовані не лише на

здійснення колекційного впливу на особистість військовослужбовця, але й на його найближче оточення – членів сім'ї.

Для підвищення ефективності корекційно-розвиткової програми кожен напрям корекційно-розвиткової роботи супроводжував фахівець, який мав відповідні компетенції (сімейний психолог, арт-терапевт, тренерреабілітолог та інші). Крім того, ми намагалися створити соціально підтримувальне для комбатів середовище, а саме: організація індивідуальної підтримки ментора – ветерана, який успішно адаптувався до цивільного життя; створення групи підтримки. З метою визначення ефективності корекційно-розвиткової програми ми провели повтору діагностику її учасників.

Аналіз результатів дослідження виявив, що існують значимі відмінності між показниками тривожності, фрустрації, задоволеністю своїм психічним і функціональним станом, життєдіяльністю учасників програми до і після її впровадження. Позитивна динаміка спостерігається за такими показниками, як: агресивність, невротична депресія, obsesивно-фобічні порушення, задоволеністю ситуацією та її динамікою, сферою міжособистісних стосунків. Таким чином, запропонована корекційно-розвиткова програма може бути досить ефективною для сприяння успішній адаптації колишніх комбатів до цивільного життя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Актуальні проблеми соціально-правового статусу осіб, постраждалих під час проведення АТО: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. (19 квіт. 2017, м. Київ) / заг.ред. Т. В. Семигіної. Київ : Академія праці, соціальних відносин і туризму, 2017. 96 с.
2. Артеменко С. В. Проблеми соціально-правового захисту військовослужбовців у контексті реформування Збройних Сил України. Актуальні проблеми реформування Збройних Сил та інших військових формувань України. 2006. № 1. С. 31-41.
3. Артеменко А., Батаєва К. Мілітарна ідентичність та соціальна адаптація ветеранів АТО/ООС: монографія. Харків: Видво ХГУ «НУА», 2022. 192 с.
4. Багрій В. Н. Особливості соціально-педагогічної роботи соціального працівника із сім'ями військовослужбовців. Вісник Нац. ун-ту оборони України. 2013. Вип. 2. С. 7–10.
5. Бедюк М. В. Особливості реалізації програми «Психологічна допомога бійцям АТО та їхнім сім'ям». Збірник наукових праць РДГУ. 2016. Вип. 6. С. 18–21.
6. Блінов О. А. Бойова психічна травма : монографія. Київ : Талком, 2019. 700 с.
7. Блінов О. А. Вплив стрес-факторів діяльності на військовослужбовців. Вісник НАУ. Київ, 2006. Вип. 2. С. 118–124.
8. Бриндіков Ю. Л. Арт-терапія у реабілітації військовослужбовців-учасників бойових дій. Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна». Хмельницький : ХІСТ, 2018. № (1) 15. С. 106–110.
9. Бриндіков Ю. Л. Арт-терапія: суть, можливості роботи з військовослужбовцями учасниками бойових дій. Науковий вісник

- Ужгородського університету. Серія: Педагогіка. Соціальна робота. 2017. Вип. 2 (41). С. 42–45.
10. Бриндіков Ю. Л. Методологічні принципи реабілітації військовослужбовців-учасників бойових дій. Педагогічні науки : зб. наук. праць. Херсонський державний університет. Херсон, 2017. Вип. LXXVII (77). Том 2. С. 149–153.
 11. Бриндіков Ю. Л. Проблема посттравматичних стресових розладів у військовослужбовців, учасників бойових дій. Теорія і методика виховання: науково-педагогічний вісник. 2017. Вип. 7. С. 5-8.
 12. Бриндіков Ю. Л. Теорія та практика реабілітації військовослужбовців – учасників бойових дій в системі соціальних служб : дис. ... д-ра. пед. н. : 13.00.05. Хмельницький, 2018. 559 с.
 13. Буряк О. О., Гіневський М. І., Катеруша Г. Л. Шляхи та методи реабілітації осіб з «військовим синдромом» та посттравматичним стресовим розладом. Збірник наукових праць Харківського університету Повітряних Сил. 2015. Вип. 3 (44). С. 137–141.
 14. Ветлинський С. О. Соціальний захист військовослужбовців в умовах проведення антитерористичної операції. Ефективність державного управління. 2016. Вип. 4. С. 198–205.
 15. Ворона П. В. Шляхи соціальної реабілітації учасників українськоросійської війни на сході України: зарубіжний досвід. Вісник НУЦЗ України. Серія: Державне управління. 2018. С. 109–120.
 16. Вус В. І. Терапевтичний потенціал малих груп у збереженні психічного здоров'я учасників бойових дій на сході України: аксіологічний підхід. Наукові студії із соціальної та політичної психології: зб. статей. Київ: Талком, 2019. Вип. 43 (46). С. 95–106.
 17. Гарнець О. М. Інформаційні технології як фактори зміни життєдіяльності в кризових спільнотах. Інформаційні технології і засоби навчання: зб. наук. праць Ін-ту засобів навчання АПН України. Київ: Атіка, 2005. С. 65–75.

18. Голяченко А. О. Соціально-медичні та економічні аспекти організації системи медичної реабілітації в умовах реформування охорони здоров'я в Україні : автореф. дис. ... д-ра мед. наук : 14.02.03. Київ, 2008. 36 с.
19. Гриб А. Є. Проблеми в родинях військовослужбовців в період миру і АТО. Сучасний стан і тенденції розвитку сучасної європейської науки: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (2 лют. 2016, м. Київ). Київ: ФОП Рогальська І. О., 2016. Т. 1. С. 85.
20. Динамічне психологічне вивчення особового складу / за ред. В. О. Баношенко. Київ: СПЦ ЗСУ, 2009. 60 с/
21. Діагностика, терапія та профілактика медико-психологічних наслідків бойових дій в сучасних умовах: методичні рекомендації / П. В. Волошин та ін. Харків: ДУ Інститут неврології, психіатрії та наркології НАМН України, 2014. 67 с.
22. Дьоміна Г. А. Як уберегти воїна АТО від самогубства на війні та вдома. Психосоціальна підтримка осіб з травмою війни: міжнародний досвід та українські реалії: збірник матеріалів, доповідей Всеукр. науковопрактичної конференції (28 лют. 2018, м. Маріуполь). Маріуполь: ДонДУУ, 2018. С. 229–231.
23. Екстремальна психологія : підручник / за заг. ред. проф. О. В. Тімченка. Київ: Август Трейд, 2007. 502 с.
24. Ємельяненко Л. М., Петюх В. М., Торгова Л. В., Гриненко А. М. Конфліктологія: навч. посіб. / за заг. ред. В. М. Петюха, Л. В. Торгової. Київ: КНЕУ, 2003. 315 с.
25. Єна А. І. Актуальність і організаційні засади медико-психологічної реабілітації учасників антитерористичної операції. Науковий журнал МОЗ України. 2014. № 1. С. 5–16.
26. Єрмоменко Е. Військово-патріотична програма та прикладний хортинг. Фізичне виховання в рідній школі. 2015. № 3. С. 25–29.

- 27.Зарецька Н. В., Гридковець Л. М. Організаційні засади надання психологічної реабілітації учасникам АТО та членам їх сімей. Вісник Київського ін-ту бізнесу та технологій. 2016. Вип. 3 (31). С. 26-33.
- 28.Зливков В. Л., Лукомська С. О., Федан О. В. Психодіагностика особистості у кризових життєвих ситуаціях. Київ: Педагогічна думка, 2016. 219 с.
- 29.Іващенко С. Н., Шахліна Л. Я., Лазарева О. Б. Особливості побудови фазової моделі фізичної реабілітації військовослужбовців, що постраждали внаслідок бойових дій. Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. 2016. Випуск 3 (72). С. 63–67.
- 30.Інструкція з організації вивчення індивідуально-психологічних якостей військовослужбовців, які прибули до військової частини для відбуття строкової служби у Збройних Силах України: затв. нач. Генерального штабу – Головнокомандувачем ЗСУ від 16.09.09.
- 31.Карамушка Л. М., Андрос М. Є. Психічне здоров'я особистості як вагомий чинник демографічної ситуації. Демографічна ситуація в Карпатському регіоні: реальність, проблеми, прогнози на ХХІ століття: тези Міжнародної науково-практичної конференції. Чернівці – Київ: Чернівецький держуніверситет ім. Ю. Федьковича, 2006. С. 370–372.
- 32.Кислий В. Д., Шамсутдінова І. С. Сучасний стан роботи щодо профілактики суїцидальної поведінки військовослужбовців. Новітні технології – для захисту повітряного простору : тези доповідей (11-12 квіт. 2018, м. Харків). Харків: ХНУПС ім. І. Кожедуба, 2018. С. 569–570.
- 33.Ковальчук О. П. Особливості прояву спонукальної складової професійної діяльності військовослужбовців, які беруть участь в АТО. Проблеми сучасної психології: зб. наук. праць Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2016. Вип. 32. С. 196–205.

34. Кокоша А. В., Заєць С. С. Особливості соціально-психологічної роботи з учасниками АТО в Черкаському регіоні. Наука. Освіта. Молодь. 2016. Ч. 2. С. 18–21.
35. Кокун О. М., Агаєв Н. А., Пішко І. О., Лозінська Н. С., Остапчук В. В. Психологічна робота з військовослужбовцями-учасниками АТО на етапі відновлення: методичний посібник. Київ : НДЦ ГП ЗСУ, 2017. 282 с.
36. Кокун О. М. Особливості вияву негативних психічних станів у військовослужбовців внаслідок тривалої участі в бойових діях та 71 перебування в зоні АТО. Вісник Національного університету оборони України. 2015. Вип. 3 (46). С. 123–129.
37. Кокун О. М. Стресогенні чинники бойової діяльності, що зумовлюють виникнення у військовослужбовців посттравматичних стресових розладів. Проблеми екстремальної та кризової психології: зб. наук. праць. Харків: НУЦЗУ, 2017. Вип. 22. С. 143–150.
38. Кондратенко О. О. Аспекти психологічної реабілітації та соціальної адаптації учасників АТО в організації безпеки життєдіяльності територіальних громад. Проблеми розвитку публічного управління в Україні : матер. наук.-практ. конф. за міжнар. уч. до 100-річчя запровадження державної служби України (12-13 квіт. 2018, м. Львів). Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2018. С. 306–309.
39. Кондратенко О. О. База даних медичної, психологічної, професійної реабілітації та соціальної адаптації учасників АТО як необхідний елемент підвищення ефективності державного управління. Формування публічної служби, чутливої до людей з особливими потребами: цифрові технології : матеріали наук.-практ. конф. за міжн. участю (10 лист. 2017, м. Київ). Київ: НАДУ, 2017. С. 140–143.
40. Кондрюкова В. В. Соціально-психологічна адаптація військовослужбовців силових структур, звільнених у запас: навчально-методичний посібник. Київ: Гнозіс, 2013. 116 с.

- 41.Корольчук М.С. Психологічні особливості віддалених наслідків стресогенних впливів: монографія / за ред. М. С. Корольчука. Київ: КНТЕУ, 2014. 275 с.
- 42.Кравченко М.В. Основні проблеми соціального захисту учасників АТО. Аспекти публічного управління. 2015. № 11-12. С. 36–43.
- 43.Кравченко О. В. Впровадження соціально-психологічного тренінгу в умовах адаптації військовослужбовця до навколишнього цінніснонормативного середовища. Проблеми екстремальної та кризової психології. 2014. Вип. 15. С. 104–113.
- 44.Крайнюк В. М. Психологія стресостійкості особистості: монографія. Київ: Ніка-Центр, 2007. 432 с.
- 45.Краченко К. О., Тімченко О. В., Широбоков Ю. М. Соціально-психологічні детермінанти виникнення бойового стресу у військовослужбовцівучасників антитерористичної операції: монографія. Харків: Вид-во НУЦЗУ, 2017. 256 с.
- 46.Креймер Д., Запорожець О. Психологічні засади травматерапії сімей учасників бойових дій. Вісник Київського інституту бізнесу та технологій. 2016. № 3 (31). С. 43–47.
- 47.Кризові стани в сучасних умовах: діагностика, корекція та профілактика / під ред. Л. М. Юр'євої. Київ: ТОВ «Галерея Принт», 2017. 174 с.
- 48.Кризова психологія: навчальний посібник / за заг. ред. проф. О. В. Тімченка. Харків: НУЦЗУ, 2010. 401 с.
- 49.Крошка О. І. Сучасна психологічна наука про емоційно-оцінне ставлення до себе і життєво-цінні орієнтації. Науковий вісник ПДПУ ім. К. Д. Ушинського: зб. наук. пр. Одеса, 2008. №6–7. С. 48–52.
- 50.Лазарук А. Ф. Цінності людини у науковому обґрунтуванні. Психологія і суспільство. 2002. №3–4. С. 170–186.

- 51.Лазос Г. П. Посттравматичне зростання: теоретичні моделі, нові перспективи для практики. Актуальні проблеми психології. 2016. Т. І. Вип. 45. С. 120–127.
- 52.Литвиненко Л.І. Медико-психологічна реабілітація військовослужбовців та демобілізованих. Актуальні проблеми психології. Т. III: Консультативна психологія і психотерапія: зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Київ: Логос, 2015. Вип. 11. С. 34–51.
- 53.Лозинська Н. С. Особливості психологічної травматизації військовослужбовців-учасників АТО: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.09. Харків, 2019. 26 с.
- 54.Ломакін Г. І. Соціально-психологічні складові соціальної роботи з учасниками бойових дій: метод. посібник. Харків: Оберіг, 2014. 168 с.
- 55.Ломакін Г. І. Соціально-психологічний супровід учасників бойових дій в часи подолання життєвих кризових ситуацій. Діяльнісно-поведінкові фактори життєздатності людини: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (28-29 лист. 2014, м. Харків). Харків: ХНПУ імені Г.С. Сковороди, 2014. С. 191–193.
- 56.Максименко С. Д. Медична психологія: підручник / за заг. ред. С. Д. Максименка. 2-е вид. Київ: Слово, 2014. 516 с.
- 57.Марціновська І. П. Співвідношення понять стресу, травматичного стресу та посттравматичного стресового розладу у медичній та психологопедагогічній теорії. Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна». Хмельницький: ХІСТ, 2017. №14. С. 223–228.
- 58.Мельник А. П. Особливості психологічної реабілітації військовослужбовців, які перебували в умовах бойових дій. Психологічні перспективи. 2016. Вип. 28. С. 176–185.
- 59.Михайлов Б. В., Сердюк О. І., Галагенко О. О., Галагенко В. В., Вашкіте І. Д. Особливості перебігу посттравматичного стресового

- розладу у демобілізованих учасників АТО, які перебувають на реабілітації в санаторно-курортних умовах. Український вісник психоневрології. 2016. Т. 24. Вип. 2. С. 69–73.
60. Наугольник Л. Б. Психологія стресу: підручник. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2015. 324 с.
61. Осьодло В. І., Хміляр О. Ф. Психологічна допомога військовослужбовцям: досвід армію Ізраїлю. Військова психологія у вимірах війни і миру: проблеми, досвід, перспективи: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. з між нар. участю. Київ: КНУ ім. Тараса Шевченка, 2016. С. 63–65.
62. Підчасов Є. В. Аналіз соціально-психологічних проявів ПТСР в осіб, які приймали участь у бойових діях. Проблеми екстремальної та кризової психології: зб. наук. праць. Харків: НУЦЗУ, 2011. Вип. 10. С. 86–98.
63. Пономаренко Н. О. Проблеми реабілітації військовослужбовців Збройних Сил України після виконання місії у складі миротворчого контингенту. Військова медицина України. 2004. №1–2. С. 110–114.
64. Попелюшко Р. П. Особливості соціально-психологічної дезадаптації комбатантів із віддаленими наслідками стресогенних впливів. Проблеми сучасної психології. Збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. 2016. Вип. 33. С. 410–421
65. Попелюшко Р. П. Психолого-аксіологічні засади реабілітації комбатантів при віддалених наслідках стресогенних впливів: дис... д-ра психолог. наук: 19.00.04 / Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Київ, 2021. 437 с.
66. Посттравматичні стресові розлади: діагностика, лікування, реабілітація : методичні рекомендації / уклад. П. В. Волошин, Л. Ф. Шестопалова, В. С. Підкоритов та ін. Харків: ДУ «Інститут неврології, психіатрії та наркології НАМН України», 2002. 47 с.

- 67.Потапчук Є. М. Соціально-психологічні основи збереження психічного здоров'я військовослужбовців: автореф. дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.09. Хмельницький, 2004. 32 с.
- 68.Протокол з діагностики та терапії ПТСР Національного інститут клінічної майстерності Великобританії (№СЕ). Львів, 2015. 64 с.
- 69.Профілактика посттравматичних стресових розладів : психологічні аспекти: метод. посіб. / упор. Д. Д. Романовська, О. В. Ілащук. Чернівці: Технодрук, 2014. 133 с.
- 70.Психологічна допомога учасникам АТО та їх сім'ям :колективна монографія / ред. М. І. Мушкевич. Луцьк: Вежа-Друк, 2016. 260 с.
- 71.Психологічна корекція посттравматичних стресових розладів: Навчальнометодичний комплекс / укл. Л. М. Москалюк. Київ : Вид-во Національної академії внутрішніх справ, 2014. 38 с.
- 72.Психологічна робота з військовослужбовцями-учасниками АТО на етапі відновлення: метод. посіб. / О. М. Кокун, Н. А. Агаєв, І. О. Пішко, Н. С. Лозінська, В. В. Остапчук. Київ: НДЦ ГП ЗСУ, 2017. 282 с.
- 73.Психологічне супроводження військовослужбовців в діяльності за екстремальних умов: методичні рекомендації / під ред. Г. В. Ложкіна. Київ: Національний університет фізичного виховання і спорту України, 2003. 145 с.
- 74.Психолого-психіатрична допомога постраждалим у збройних конфліктах: метод. рекомендації. Націон. мед. ун-т ім. О.О. Богомольця / О. К. Напрєєнко, О. Г. Сиропятов, О. В. Друзь та ін. Київ, 2014. 26 с.
- 75.Пріб Г. А., Бегеза Л. Є., Раєвська Я. М. Соціально-психологічна адаптація військовослужбовців/ ветеранів: проблематика вивчення. Психологія особистості. 2022. Вип. 35. С. 160–162
- 76.Рингач Н. О., Котенко Т. М. Заходи з забезпечення оздоровлення та відпочинку учасників антитерористичної операції та членів їх сімей в системі соціального захисту України. Філософсько-соціологічні та

- психолого-педагогічні проблеми підготовки особистості до виконання завдань в особливих умовах : матеріали наук-практ. конф. (7 черв. 2018, м. Київ). Київ: НУОУ, 2018. С. 207–211.
77. Романишин А., Бойко О., Гузенко М. Первинна психологічна допомога і реабілітація в бойових умовах: навч.-метод. посіб. Львів: АСВ, 2014. 140 с.
78. Скрипник О. Посттравматичний стресовий розлад психіки мають 60-70 тис. ветеранів АТО. Українські новини від 29 травня 2017. URL: [https:// 394 ukranews.com/ua/news/499762-posttravmatychnyy-stresovyy-rozladpsykhikymayut-60-70-tys-veteraniv-ato-viyskovyyu-psykholog](https://394.ukranews.com/ua/news/499762-posttravmatychnyy-stresovyy-rozladpsykhikymayut-60-70-tys-veteraniv-ato-viyskovyyu-psykholog) (дата звернення: 23.04.2023).
79. Скрипник О. Українське суспільство занурюється у свій «в'єтнамський синдром». Українські новини від 22 травня 2017. URL: <https://ukranews.com/ua/interview/1676-oleg-skrypkin-ukrainske-suspilstvozanuryuyetsya-v-sviy-v-yetnamskyu-syndrom> (дата звернення: 23.04.2023).
80. Смирнова О. П., Орловська О. А. Сімейна адаптація учасника бойових дій в умовах мирного життя. Соціальна психологія. Юридична психологія. 2021. Вип. 27. С. 214–218
81. Стасюк В. В. Страх і паніка на війні : монографія. Київ : НУОУ, 2013. 290 с.
82. Сторожук Н. А., Мась Н. М., Покотило В. В. Сучасний стан системи психологічної реабілітації учасників антитерористичної операції. Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. 2016. Вип. 1. С. 438.
83. Сурмяк Ю., Кудрик Л. Соціально-психологічна допомога учасникам бойових дій у подоланні посттравматичного стресового розладу. Педагогіка і психологія професійної освіти. 2015. №3. С. 123–134.
84. Тополь О. В. Соціально-психологічна реабілітація учасників антитерористичної операції. Вісник Чернігівського національного

- педагогічного університету. Серія : Педагогічні науки. 2015. Вип. 124. С. 230–233.
85. Турецька Х. І., Штольцель Ю. В. Особливості копінг-стратегій учасників бойових дій в зоні АТО. Психологія і особистість. 2016. №2 (10). Ч. 2. С. 136–145.
86. Форми і методи надання психологічної допомоги та здійснення психокорекційної роботи у військових частинах, установах і закладах ЗС України: навч.-метод. посіб. / укл. О. М. Чепур, В. Д. Наконечний, В. Е. Петухов. Київ, 2013. 54 с. URL: <https://dovidnykmpz.info/posibnyky/formy-i-metody-nadanniapsykholohichnoi/> (дата звернення: 12.03.2023).
87. Харченко О. І., Мраморнова О. М. Проблеми ветеранів антитерористичної операції на сході України. Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія: Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. 2017. Т. 39. С. 115–124.
88. Чуприна С. О. Соціальна адаптація учасників АТО як засіб їх інтеграції до суспільного життя: тези Всеукр. наук.-практ. конференції Психосоціальна підтримка осіб з травмою війни: міжнародний досвід та українські реалії (28 лют. 2018, м. Маріуполь). Маріуполь, 2018. С. 169–171.
89. Яблонська Т. М., Дембицька Н. М. Адаптація до цивільного життя військовослужбовців, які повернулись із зони бойових дій. Військова психологія у вимірах війни і миру: проблеми, досвід, перспективи: матеріали II Міжнар. наук-практ. конф. Київ: КНУ імені Тараса Шевченка 2017. С. 193–200
90. Bliese P. D., Wright K. M., Adler A. B., Cabrera O., Castrol C. A., & Hoge C. W. Validating the Primary Care Posttraumatic Stress Disorder screen and the Posttraumatic Stress Disorder Checklist with soldiers returning from combat. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*. 2008. No 76, P. 272-281.

91. Bovin M. J., Marx B. P., Weathers F. W., Gallagher M. W., Rodriguez P., Schnurr P. P., & Keane T. M. Psychometric properties of the PTSD Checklist for Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders-Fifth Edition (PCL-5) in Veterans. *Psychological Assessment*. 2015. No 28. P. 1379-1391.
92. Flaherty M., Sikorski E., Klos L., & Vus V. Peacebuilding and Mental Health : Moving beyond Individual Pathology to Community Responsibility. *Mental Health : Global Challenges*. 2018. No 1(1). P. 27-28.
94. Khmiliar O. Post-traumatic stress disorder: features of diagnosis and its signs in the participants of ATO. *The Technologies Of The Development Of The Intellect*. 2016. No 2 (3). P. 18.
93. Martin R.A. *The psychology of humor: An integrative approach*. New York: Burlington, MA : Elsevier Academic Press, 2007. 476 p.
94. Miller K. E., Rasmussen A. War exposure, daily stressors, and mental health in conflict and post-conflict settings : Bridging the divide between traumafocused and psychological frameworks. *Social Science & Medicine*. 2010. No 70 (1). P. 7-16.
95. Weathers F. W., Litz B. T., Keane T. M., Palmieri P. A., Marx B. P. & Schnurr P. P. The PTSD Checklist for DSM-5 (PCL-5). Scale available from the National Center for PTSD. 2013. URL: www.ptsd.va.gov. (дата звернення: 11.03.2017).
96. Wortmann J. H., Jordan A. H., Weathers F. W., Resick P. A., Dondanville K. A., Hall-Clark B., Foa E. B., Young-McCaughan S., Yarvis J., Hembree E. A., Mintz J., Peterson A. L. & Litz B. T. Psychometric analysis of the PTSD Checklist-5 (PCL-5) among treatment-seeking military service members. *Psychological Assessment*. 2016. No 28. P. 1392-1403.